

Rondblik

Gereformeerde kerk buitengaats

G.J. Schutte

Dit jaar vindt zowel in Nederland als in Amerika de herdenking plaats van vierhonderd jaar vriendschapsbanden tussen beide landen. In september 1609 voer nl. de Engelse ontdekkingsreiziger Henry Hudson in dienst van de Verenigde Oost-Indische Compagnie met zijn *Halve Maen* wat nu de baai van New York is, binnen. Dat betekende het begin van de kolonie Nieuw Nederland.

De komst van Nederlanders naar Noord-Amerika bracht ook gereformeerd kerkelijk leven met zich mee. In 1624 zond de kerk van Amsterdam ene Bastiaen Jansz Krol met approbatie van de inmiddels opgerichte West-Indische Compagnie (WIC) als ziekentrooster voor Nieuw Nederland uit. Zijn zorg strekte zich niet alleen uit tot zijn geloofsgenoten in het nieuwe land, maar ook tot andere kolonisten en de oorspronkelijke bewoners van het land.

Uiteraard leidde dit tot allerlei praktische en principiële vragen, die voor een belangrijk deel ook vandaag nog herkenbaar zijn. Aan die vragen heeft de Groningse predikant dr. Leendert Jan Joosse een omvangrijk boekwerk gewijd, onder de titel *Geloof in de Nieuwe Wereld. Ontmoeting met Afrikanen en Indianen (1600/1700)*.^{*} Het is niet aan mij dit geschiedkundig werk te bespreken. Wel heb ik geprobeerd het boek te lezen aan de hand van het ook in onze tijd actuele thema van de verhouding tussen overheid en kerk. Vanwege de grote hoeveelheid op compacte wijze geformuleerde informatie die Joosse ons verstrekt, is dat niet eenvoudig maar wel de moeite waard.

Eerst iets over de reikwijdte van het boek. In het eerste hoofdstuk wordt de politieke context van de kerk in Europa en haar wereld- en zelfbeeld behandeld, gevolgd door karakteristieken van zeventiende-eeuwse protestantse zending. In de volgende hoofdstukken komt onder meer de relatie tussen kerk, zending en wereld aan de orde in achtereenvolgens West-Afrika, Noord-, Midden- en Zuid-Amerika. In het slothoofdstuk wordt kort ingegaan op verschillende visies binnen de kerken van de zeventiende eeuw op het vraagstuk van de slavernij.

Overheid en kerk

De verhouding tussen overheid en kerk is in het boek een steeds terugkerend thema. Een gecompliceerde verhouding als we ons realiseren dat het gaat over de zeventiende eeuw. De Tachtigjarige Oorlog sleepte zich nog voort. Nederlanders bevoeren de wereldzeeën en legden contacten in oost en west, in noord en zuid. De gouden eeuw bereikte haar hoogtepunt, maar raakte daarna in de versukkeling. De tegenstelling tussen Rome en de Reformatie had nog maar weinig van haar scherpte verloren. De synode van Dordrecht drukte haar stempel op de gereformeerde kerken. Gereformeerden hadden in grote delen van het land belangrijke posities verworven. Maar een groot deel van de bevolking was niet of niet-meelevend gereformeerd.

Vragen over de verhouding tussen overheid en kerk waren in eigen land al actueel. Toen Nederlanders zich gingen vestigen onder tal van andere volken en culturen, kregen deze vragen een eigen actualiteit en inkleuring. Dat gold niet alleen voor hen die zich in de Nieuwe Wereld vestigden, maar ook voor overheid en kerk in eigen land. Met welke politieke en

kerkelijke instructies werden mensen uitgezonden? En hoe was de verhouding tussen zendende kerk (en staat) en de werkers in de Nieuwe Wereld en de door hen gestichte kerken? De gereformeerde kerken hanteerden art. 36 NGB als confessioneel ijkpunt. Dat betekende, dat overheden als Gods dienaressen werden erkend en dat zij verplicht waren publiek ruimte te scheppen voor evangelie en kerk. Zij dienden de kerk te hulp te schieten door andere kerken, bijgeloof en 'valse' religies te weren. Maar de gewetensvrijheid van ieder, ongeacht geloofsovertuiging, moest worden erkend.

Een concrete vertaling hiervan vinden we in het kolonisatieoecrooi dat de WIC in 1627 sloot voor kolonisatie in Guyana. De opdracht was daar de ware religie te praktiseren naar gebruiken die in de Nederlanden gangbaar waren. Een andere religie mocht niet worden ingevoerd. Niet-christelijke inwoners moesten door de religiepraktijk en het voorbeeld van christenen nieuwsgierig gemaakt worden. Gebruik van geweld was echter taboe. Op godslastering en minachting van de religie werd een boete gesteld, maar dat gold voor ieder. In moreel opzicht werd Europeanen overspel tussen kolonisten en met Indianen ten strengste verboden. In financieel opzicht was van belang, dat kolonisten op termijn het levensonderhoud van een predikant en schoolmeester zelf moesten bekostigen.

Van een godsdienstig neutrale overheid was in die tijd dus geen sprake, al gaven verschillende overheden daaraan op uiteenlopende wijze invulling. Zo was in 1669 de positie van de kerk in Zeeland krachtens besluit van de Staten maatgevend voor die in Suriname. Dat betekende een bevoorrechte positie voor de gereformeerde kerk. Door verkondiging, educatie, boete-, bede- en dankdagen moesten andere religies uit de gewetens van mensen verdreven worden. De waarnemend gouverneur voerde zelfs een ambtsgebed in, dat zich richtte tot God als 'gedugte Majesteyt' en veel meer inhield dan een plechtige formule. Plakkaten over zondagsheiliging werden uitgevaardigd en bededagen ingesteld, dit tot ergernis van en spanningen onder Joodse burgers. Toen het bestuur echter overging van Zeeland naar Amsterdam, leidde dat ook tot matiging van de strenge plakkaten en verandering van de tekst van het ambtsgebed.

Dat er sprake was van een bevoorrechte kerk was in die tijd normaal. Het verschil zat veel meer in de ruimte die aan andere religies werd gelaten. Interessant is in dat verband de positie van gereformeerden in kolonies waar rooms-katholieken het voor het zeggen hadden. Hugenoten zochten in veel Amerikaanse gebieden hun heil. Ondanks het Edict van Nantes was hun positie in Frankrijk weinig benijdenswaardig. Wat stond hun dan te wachten in overzeese kolonies onder Frans bestuur?

Josse wijst erop, dat in Frankrijk koning en kerk werden beschouwd als directe vertegenwoordigers van God als Eigenaar van de wereld. Die lijn werd in de kolonies doorgetrokken. De kerk kreeg een voorname zetel in de koloniale regering van Nieuw Frankrijk in Canada, waardoor zich een twee-eenheid ontwikkelde van politiek en kerk. Hij spreekt in dit verband van kerkelijk kolonialisme. In deze Franse kerkpolitiek was geen ruimte voor andere religies of kerkelijke oriëntaties. Steen des aanstoots was niet alleen dat hugenoten beschikten over bijbels en daaruit wilden onderwijzen, maar ook het zingen van psalmen. Jezuïeten beklagden zich over het zingen van 'ellendige Geneefse psalmen'.

In Brazilië stuitten de Nederlandse kolonisten vooral op (rooms-katholieke) Portugezen, terwijl ook veel Joden hun toevlucht tot dit land hadden genomen. Gereformeerden vormden er dus een kleine minderheid. Toch luidde de instructie van de WIC, dat de publieke (gereformeerde) religie moest worden bevorderd. Religievrijheid werd verzekerd, al mocht dat de positie van de bevoorrechte kerk niet aantasten. Voor de Portugezen was dit iets geheel

nieuws. Bij hen vielen politiek en kerk samen. Onder het Nederlandse bewind werd de eed van trouw aan het bewind echter losgekoppeld van loyaliteit aan de gereformeerde religie.

De Nederlandse rol in Noord-Amerika werd in de tweede helft van de zeventiende eeuw steeds meer overgenomen door Engeland. In 1664 kreeg de hertog van York het bestuur over Nieuw-Amsterdam. Dat had ook gevolgen voor de positie van de kerken. De anglicaanse kerk kreeg een voorrangpositie, zoals die ook in Engeland bekend was. Maar overeengekomen werd dat ook de gereformeerde kerk haar bevoorrechte positie behield. Twee kerken kregen dus een volwaardige publieke plaats. Maar voor lutheranen en anderen gold dat niet. In 1693 poogde een nieuwe gouverneur het monopolie van de anglicaanse kerk opnieuw in te voeren. Hij stelde een wet op waarin hij de benoeming van predikanten aan zich trok en zijn gezag in kerkzaken regelde. Hij kreeg die wet er echter niet door. Vooral door het verzet van de kerk van New York kwam een charter tot stand waarin de zelfstandige rol van de gereformeerde kerk en haar identiteit werd gewaarborgd als gelijkwaardig aan de anglicaanse.

Vier eeuwen later

Wie de studie van Joosse leest door een hedendaagse gereformeerde bril, zal naast verschillen ook veel herkenning tegenkomen. Thema's waarover vier eeuwen geleden gediscussieerd werd, houden ons ook vandaag bezig. Ik denk dan niet alleen aan de verhouding tussen overheid en kerk, maar ook aan de betekenis van de vrijheid van godsdienst, de positie van minderheden in de samenleving en – om een geheel ander thema te noemen – de vraag welke regels behoren te gelden bij het gebruik van en de toelating tot de sacramenten.

In hedendaagse discussies wordt soms benadrukt, dat de eenentwintigste eeuw niet te vergelijken is met de vorige eeuw, laat staan met de zeventiende eeuw. Ter illustratie wordt dan vaak verwezen naar de enorme ontkerstening van de Nederlandse samenleving. Orthodoxe christenen zijn een kleine minderheid geworden in een samenleving die God niet kent. Nu zal niemand deze feiten ontkennen. Maar daarmee zijn discussies en conclusies van vier eeuwen geleden vandaag nog niet zonder betekenis.

In plaats van over een bevoorrechte kerk pleiten we nu voor een vrije kerk in een vrije staat. Tegelijk voelen we ons verbonden met gereformeerden uit vorige eeuwen, die probeerden vanuit Gods Woord en aan de hand van de gereformeerde belijdenis de weg te vinden in het publieke leven. De omstandigheden en daarmee de mogelijkheden zijn inderdaad anders. Maar niet vergeten moet worden, dat ook in de zeventiende eeuw orthodoxe gereformeerden een kleine minderheid vormden en dat ook zij te maken hadden met een bont geschakeerde meerderheid van anders gelovigen en ongelovigen.

Dat verhinderde gereformeerden in die tijd niet de overheid Gods geboden voor te houden en tegelijk te zoeken naar mogelijkheden om de geestelijke vrijheid van alle burgers te verzekeren. De manier waarop zij deze beide doelen probeerden te verenigen, onderscheidde de gereformeerden toen van vrijwel alle andere geestelijke stromingen. Laat het voor ons als hun geestelijke nazaten een uitdaging zijn om hieraan in de eenentwintigste eeuw eigentijds inhoud te blijven geven.

Noot:

- * Leendert Jan Joosse, *Geloof in de Nieuwe Wereld. Ontmoeting met Afrikanen en Indianen (1600-1700)*, ISBN 978 90 435 1498 8 (Kampen 2008).